

مطالعات علوم اسلامی انسانی

مقاله پژوهشی، سال هشتم، شماره ۳۲، زمستان ۱۴۰۱ (ص ۱ - ۶)
دریافت: آبان ماه ۱۴۰۱ پذیرش: آذر ماه ۱۴۰۱

دادرسی کیفری خسارات ناشی از جرم

Criminal proceedings for damages caused by crime

مهدی جعفری راجعونی / دانشجوی دکتری حقوق بین الملل، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
عادل سلامات / کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خرم آباد، خرم آباد، ایران.
محمد تقی پور / گروه مهندسی صنایع، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهریار، شهریار، ایران.

Mehdi Jafari Rajeeouni / PhD student of International Law, Payame Noor University, Tehran, Iran.

Adel Salamat / Master of Criminal Law and Criminology, Khorramabad Branch, Islamic Azad University, Khorramabad, Iran.

Adel.salamat@yahoo.com

Mohammad Taghipour / Department of Industrial Engineering, Shahryar Branch, Islamic Azad University, Shahryar, Iran.

Abstract

The occurrence of a crime in a society causes disruption of the general order of that society, and in other words, it causes damage to the body of the society ;Based on this, in terms of the damage that the society feels from the occurrence of a crime, it considers itself entitled to file a complaint against the guilty person .The current research deals with the issue of damage caused by crime, which is one of the most challenging topics, which is specified as necessary in the current principles, laws and regulations ;But how to compensate and how to evaluate it has not been determined. In the legal systems of different countries, solutions are considered for compensation, However, there is no fixed and specific criteria for compensation methods.

Keyword: crime, damages, criminal sentences.

چکیده

وقوع جرم در یک جامعه، موجب برهم زدن نظم عمومی آن جامعه و به عبارت دیگر، باعث ورود صدمه بر پیکر اجتماع می‌گردد؛ بر این اساس، به لحاظ تضرری که جامعه از وقوع جرم احساس می‌کند، خود را محق در طرح شکایت بر علیه فرد مجرم می‌داند.

پژوهش حاضر به موضوع خسارت ناشی از جرم می‌پردازد که از جمله مباحث پرچالشی است که در اصول، قوانین و مقررات کنونی به لزوم آن تصریح گردیده؛ اما چگونگی جبران و نحوه ارزیابی آن تعیین نشده است. در سیستم‌های حقوقی کشورهای مختلف راهکارهایی برای جبران خسارت در نظر گرفته شده؛ اما ملاک و معیار ثابت و مشخصی در باب شیوه‌های جبران خسارت ارائه نشده است.

کلیدواژه‌ها: جرم، خسارت، احکام کیفری.

مقدمه

برای ارایه ی تعریف مناسب از خسارت معنوی، لازم است معنای لغوی و اصطلاحی خسارت روشن شود، سپس انواع خسارت معلوم گردد، آن گاه مفهوم خسارت معنوی با توجه به تعریف های حقوقدانان مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته تا زمینه ی ورود به مباحث مربوط به مصادیق خسارت معنوی فراهم شود. سپس این مسئله مورد بررسی قرار می گیرد که آسیب های جسمی، دارای چه نوع ماهیتی هستند و در کدام گروه از خسارات جای دارند.

معنی لغوی خسارت

واژه ی خسارت به (فتح خاء وراء) در زبان فارسی به معنای زیان بردن، زیان دیدن، زیانکاری و زیان ذکر شده است.^۱ در معنای زیان گفته شده است زیان به معنای ۱- ضرر مادی یا معنوی، خسارت مقابل سود و نفع ۲- آسیب، صدمه و ۳- نقصان، زیان بردن و ضرر رسانیدن است.^۲ در معنای کلمه ی ضرر، واژه شناسان نوشته اند، ضرر عبارتست از: ۱- زیان وارد آوردن ۲- گزند رسانیدن ۳- زیان، خسارت، مقابل نفع و ۴- آسیب^۳ هم چنین واژه ی خسارت در معنای هلاکی، گمراهی و زیان نیز آمده است.^۴ واژه ی خسارت در زبان عربی به صورت مصدر، و از ریشه ی (خَسِرَ) گرفته شده است و به معنای نقصان و هلاکت به کار رفته است.^۵ معمولاً واژه شناسان برای بیان نقصان و زیان وارد شده، واژه ی «ضرر» را به جای واژه ی «خسارت» به کار می برند. بر همین اساس، بسیاری از واژه شناسان ضرر را ضد نفع و مقابل آن دانسته اند.^۶ مولف مصباح المنیر ضرر را به معنای «عمل مکروه» نسبت به یک شخص یا «نقص در اعیان» می داند.^۷ در نهایت نیز ضرر را به نقص در حق معنی شده است.^۸

انواع خسارت

با توجه به اینکه حقوقدانان برای تقسیم خسارت یا ضرر معیارهای مختلفی برگزیده اند، لذا تقسیمات متفاوتی نیز برای خسارت ارائه داده اند که به اجمال به ذکر برخی از این تقسیمات می پردازیم. در ادامه مهم ترین تقسیم بندی که در کتب حقوقی برای خسارت ارائه شده را بیان می نماییم:

برخی از حقوقدانان، خسارت را از آن جهت که به مال و دارایی های شخص وارد می شود خسارت مادی و از آن جهت که موجب لطمه به حقوق غیر مالی شخص می شود، خسارت معنوی دانسته اند.^۹ عده ای ضرر و زیان جسمانی را جزئی از ضرر و زیان مادی دانسته و در نتیجه ضرر و زیان را فقط به مادی و معنوی منحصر می دانند.^{۱۰} برخی دیگر از نویسندگان، خسارت را با توجه به زیان دیده به دو گروه تقسیم بندی کرده اند، به عبارت دیگر خسارت به اعتبار اینکه به یک شخص وارد می شود، فردی و از آن جهت که به یک گروه یا جمع وارد می شود، در حالی که نتوان فرد معین یا افراد مشخصی از آنها را متضرر به شمار آورد، جمعی تلقی می شود. مانند زیان وارده به جامعه ی وکلا، پزشکان و امثال آن.^{۱۱}

^۱ عمید، حسن: فرهنگ فارسی عمید، ج ۱۷، امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۱، ص ۴۵۱

^۲ معین، محمد: فرهنگ فارسی (متوسط)، بی جا، امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۷۶۷

^۳ همان، ص ۲۱۸۶

^۴ رامپوری، غیاث الدین محمد بن جلال الدین بن شرف الدین: فرهنگ غیاث اللغات، ج ۲، امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۵، ص ۳۳۲

^۵ ابوالحسن بن فارس بن زکریا: معجم مقانیس اللغة، ج ۱، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۰۴ هـ.ق، ج ۲، ص ۱۸۲

^۶ صاحب بن عباد، کافی الکفاه، اسماعیل بن عباد: المحيط فی اللغة، به تصحیح حسن آل یاسین، ج ۱، عالم الکتاب، بیروت ۱۴۱۴ هـ.ق، ج ۷، ص ۴۲۹، قیومی، احمد بن محمد مقرئ: المصباح المشیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ج ۱، دارالرافعی قم، بی تا، ج ۲، ص ۱۶۹؛ ابن منظور، ابوالفضل، جمال الدین، محمد بن

مکرم: لسان العرب، ج ۳، دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۴ هـ.ق، ج ۴، ص ۴۸۲

^۷ قیومی، احمد، المصباح المنیر، ص ۳۶۰

^۸ ابن اثیر، مبارک بن حمد: النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، ج ۱، اسماعیلیان، قم، بی تا، ج ۳، ص ۸۱

^۹ امامی، سید حسن: حقوق مدنی، ص ۵۴۸-۵۴۹

^{۱۰} بهرامی احمدی، حمید: حقوق مدنی (مسئولیت مدنی) ج ۴، بنیاد حقوقی میزان، تهران، ۱۳۹۰، ص ۷۲

^{۱۱} لوراسا، میشل: مسئولیت مدنی، ترجمه ی محمد اشتری، بی جا، نشر حقوقدان، تهران، ۱۳۷۵، صص ۱۰۵-۱۰۹

قانون گذار قانون آئین دادرسی کیفری جدید، روش ویژه‌ای را برگزیده و ضرر و زیان ناشی از جرم را به شرح ذیل تقسیم کرده است: ۱- ضرر و زیان مادی، ۲- ضرر و زیان معنوی و ۳- منافع ممکن الحصول. همان طوری که ملاحظه می‌شود در این تقسیم بندی اشاره‌ای به ضرر زیان جسمانی نشده است ولی در عوض منافع ممکن الحصول را قابل مطالبه دانسته‌اند. البته احکام مربوط به ضرر و زیان جسمانی در قانون مسئولیت مدنی بیان گردیده است.^{۱۲}

خسارت در اجرای حق

اگر در اجرای حق (از طرق خاص قانونی پیش بینی شده) خسارت متعارفی به دیگری وارد شود رافع مسئولیت است در غیر اینصورت مسئولیت مدنی وجود نخواهد داشت. رضایت زیان دیده در ورود خسارت: اینجا دو حالت متصور است. ۱- اگر رضایت زیان دیده بعد از ورود خسارت باشد: مسئولیت کیفری و مدنی منتفی است. ۲- اگر رضایت بزه دیده قبل از ورود خسارت باشد: در باب خسارات مالی، و مسئولیت مدنی منتفی است ولیکن در خسارات غیر مالی (جسم و جان) مسئولیت باقی می‌باشد.

نقاط قوت ماده ۱۴ قانون

۱- اصل جبران کامل خسارت

اصل جبران کامل خسارت از قواعد بنیادین حقوق مسئولیت مدنی به حساب می‌آید. به موجب این اصل: «باید تا جایی که دقیقاً امکان پذیر است، تعادل از بین رفته بوسیله زیان، مجدداً برقرار شود و زیان دیده در وضعی قرار گیرد که اگر عمل زیانبار تحقق نمی‌یافت، در آن وضعیت قرار می‌گرفت». از این اصل، نتایج متعددی استنباط می‌شود؛ یکی از مهمترین آثار این اصل، تطابق راه حل های جبران خسارت با وضعیت زیان دیده است، بدین معنی که راه‌حلهای خشک و غیرقابل انعطاف سنتی که در مورد برخی از زیان دیدگان به نتایج مطلوب منجر نمی‌شود، جای خود را به شیوه‌های نوین می‌دهد تا بیشترین هماهنگی را با وضعیت زیان دیده بوجود آورد. برای مثال رأی مورخ ۶ ژوئیه ۱۹۸۳ دادگاه شهرستان پاریس چنین بیان می‌کند: «از این پس شایسته است که راهکار سنتی جبران خسارت به تناسب درصد معلولیت یک شخص، با روشی کاملاً متفاوت تغییر یابد. دادگاه چنین خاطر نشان می‌کند که وضعیت خاص یک معلول با درجه معلولیت بالا، جبران خسارت ویژه‌ای را طلب می‌کند تا پس از زمان صدور رأی استفاده شود. ضروری است که نظام معمول جبران خسارت به وسیله روشی که با نیازهای واقعی آینده معلول منطبق باشد جایگزین گردد تا شرایط زندگی او، با توجه به محیط زندگی، به صورتی راضی‌کننده درآید. برای خانواده معلول این حق باید پذیرفته شود که بتوانند او را در منزل مناسبی مستقر نمایند و جبران خسارت باید حاوی نیازهای مربوط به مسکن (اتاق اصلی برای خود معلول و اتاق دیگر برای غیر او) به همراه ابزارهای خاص و مهیاسازی مناسب، وسیله حمل و نقل به خارج از منزل و مساعدت نسبت به اعمال آخرین مراقبت‌ها، تغذیه و نگهداری ضروری باشد». در حقوق ایران نیز طبق ماده ۳ قانون مسئولیت مدنی، زمینه چنین تطابقی وجود دارد؛ هرچند که کمترین توجه را از سوی قضات دادگاه‌ها به خود دیده است. عبارت ماده ۱۴ قانون به اینکه «شاکی می‌تواند جبران تمام ضرر و زیان های مادی و معنوی و منافع ممکن الحصول ناشی از جرم را مطالبه کند»، در واقع ترجمان دیگری از اصل جبران کامل خسارت است و وقتی در کنار اصل مقرر در ماده ۴۹۲ قانون مجازات اسلامی که مقرر می‌دارد: «جنایت در صورتی موجب قصاص یا دیه است که نتیجه حاصله مستند به رفتار مرتکب باشد اعم از آنکه به نحو مباشرت یا به تسبیب یا به اجتماع آنها انجام شود»، قرار گیرد، دو مبنای اساسی در حقوق مسئولیت مدنی ایران (جبران کامل و انتساب خسارت) را تشکیل می‌دهند و از این رو، رویکرد قانون گذار در تأمین اصول مذکور قابل تمجید است.

۲- جبران پذیری خسارت معنوی

«شاکمی می تواند جبران تمام ضرر و زیان های ... معنوی ... ناشی از جرم را مطالبه کند» (ماده ۱۴ قانون). «زیان معنوی عبارت از صدمات روحی یا هتک حیثیت و اعتبار شخصی، خانوادگی یا اجتماعی است» (تبصره ۱ ماده ۱۴ قانون). داستان این خسارت و تحولات آن، بر هیچ کس پوشیده نیست. انعکاس این خسارت در رویه قضایی، بسیار ضعیف و موضع گیری شورای نگهبان علیه آن نیز به همان اندازه قوی بود! اصل جبران پذیری آن و نیز کیفیت جبران (تقویم به پول و ...)، در هاله ای از ابهام به سر می برد؛ رویه قضایی گاه به تفاسیری متوسل می شد که تنها راهی به عدالت محسوب می شدند و برای مثال، براساس معیار دیه، نصف آن را به عنوان خسارت معنوی تلقی می نمود. حبیبی ماچیان و همکاران (۱۳۹۹) در تحقیقی به رابطه بین افشای مسئولیت اجتماعی شرکت و سهم بازار پرداختند، همچنین در تحقیقی دیگر (۱۳۹۹) به بررسی رابطه بین افشای مسئولیت اجتماعی شرکت و حاشیه سود خالص پرداختند. آذین مهر و همکاران (۱۳۹۹) در تحقیقی به بررسی نقش تمایلات سرمایه گذاران بر بازده دارایی ها و ویژگی های شرکت پرداختند. علی نژاد و همکاران (۱۳۹۴) در تحقیقی به مطالعه تطبیقی جایگاه توبه در فقه امامیه و حقوق جزای موضوعه در سقوط مجازات پرداختند.

نتیجه گیری

منظور قانون، جبران مطلق خسارات معنوی به وجه مادی و غیر آن است زیرا اولاً در صدر ماده از ضرر و زیان های «مادی و معنوی و منافع ممکن الحصول» سخن می گوید و عبارت «جبران خسارت مادی» مربوط به هیچ کدام نیست و اگر منظور مقنن جبران خسارت مادی بود، به عبارت «مالی» اشاره نمی کرد و کافی بود از عبارت «جبران خسارت مادی» یاد می نمود؛ ثانیاً در ادامه تبصره ۱ ماده ۱۴ که از عبارت «به رفع زیان از طرق دیگر از قبیل ...» سخن به میان آمده است، به خوبی نشان می دهد که مقنن، در مقام بیان «طریق» جبران خسارت معنوی است و عطف عام (طریق دیگر) بعد از خاص (طریق تقویم مالی) را در نظر دارد؛ ثالثاً منطقی نیست که حکمی در دل خسارت معنوی انشا گردد و مربوط به خسارت مادی باشد؛ رابعاً طریق جبران خسارت معنوی به صورت «مالی» لزوماً به معنای تقویم به پول نیست بلکه ممکن است دادگاه با توجه به ابعاد مختلف زیان، جبرانی را مورد حکم قرار دهد که ارزش پولی و مالی داشته باشد نه اینکه به خود پول، حکم دهد.

منابع

- [۱] ابن اثیر، مبارک بن حمد: النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، ج ۱، اسماعیلیان، قم، بی تا، ج ۳
- [۲] ابوالحسن بن فارس بن زکریا: معجم مقانیس اللغة، ج ۱، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۰۴ هـ، ج ۲
- [۳] آذین مهر، شکوفه، نظری، علی اکبر، هوشمندنیا، علی، تقی پور، محمد: نقش تمایلات سرمایه گذاران بر بازده دارایی‌ها و ویژگی‌های شرکت (مطالعه موردی شرکت‌های خودروبی پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران)، فصلنامه رهیافتی در مدیریت بازرگانی، ۱۳۹۹.
- [۴] اصغری آفم‌شدهی، فخر الدین: مقاله‌ی جبران خسارت معنوی در حقوق ایران، پژوهشنامه‌ی علوم انسانی و اجتماعی، سال سوم، شماره‌ی نهم و دهم، سال ۸۲
- [۵] امامی، سیدحسن؛ حقوق مدنی، ج ۱۳، کتابفروشی اسلامی، تهران، ۱۳۷۳
- [۶] امامی، سیدحسن؛ حقوق مدنی، ج ۱۶، کتابفروشی اسلامی، ۱۳۷۷
- [۷] امیری قائم مقامی، عبدالمجید: حقوق تعهدات (کلیات حقوق تعهدات - وقایع حقوقی)، ج ۱، نشر میزان، تهران، ۱۳۷۸، ج ۱.
- [۸] آخوندی، محمود: آئین دادرسی کیفری، ج ۳، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۸، ج ۱.
- [۹] آشوری، محمد؛ آیین دادرسی کیفری، ج ۱۱، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۵
- [۱۰] بجنوردی، سید حسن: القواعد الفقهیه، به تصحیح مهدی مهریزی و حسن درایتی، ج ۱، نشر الهادی، قم، ۱۴۱ هـ
- [۱۱] بهرامی احمدی، حمید: حقوق مدنی ۴ (مسئولیت مدنی) ج ۴، بنیاد حقوقی میزان، تهران، ۱۳۹۰
- [۱۲] پروین، فرهاد: خسارات معنوی در حقوق ایران
- [۱۳] جعفری لنگرودی، محمدجعفر: مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج ۴، کتابخانه‌ی گنج دانش، تهران، ۱۳۸۸، ج ۳
- [۱۴] جعفری لنگرودی، محمدجعفر: ترمینولوژی حقوقی، ج ۱۱، گنج دانش، تهران، ۱۳۸۰
- [۱۵] جلیلود، یحیی: مسئولیت مدنی قضا و دولت
- [۱۶] جلیلود، یحیی: عدالت قضایی در آئینه آراء حقوقی، ج ۱، انتشارات جنگل، تهران، ۱۳۹۲
- [۱۷] جلیلود، یحیی: مسئولیت مدنی قضا و دولت، ج ۱، نشر یلدا، تهران، ۱۳۷۳
- [۱۸] حبیبی ماچیانی، حسن، تقی پور، محمد، پروایی مریان، شهرزاد، کریمی، مجتبی: بررسی رابطه بین افشای مسئولیت اجتماعی شرکت و سهم بازار، فصلنامه رهیافتی در مدیریت بازرگانی، ۱۳۹۹.
- [۱۹] حبیبی ماچیانی، حسن، تقی پور، محمد، محمدی سحر: بررسی رابطه بین افشای مسئولیت اجتماعی شرکت و حاشیه سود خالص، فصلنامه رهیافتی در مدیریت بازرگانی، ۱۳۹۹.
- [۲۰] حسینی مراغی، سید میر عبدالفتاح: العناوین الفقهیه، ج ۱، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۷ هـ، ج ۱
- [۲۱] حلی، محمد حسین: البحوث الفقهیه، به تقریر سید عزالدین بن سید علی بحر العلوم، ج ۴، مؤسسه المنار، قم، ۱۴۱۵ هـ.
- [۲۲] حیاتی، علی عباس: حقوق مدنی ۴ (مسئولیت مدنی)، ج ۱، نشر میزان، تهران، ۱۳۹۲
- [۲۳] رامپوری، غیاث‌الدین محمد بن جلال الدین بن شرف الدین: فرهنگ غیاث اللغات، ج ۲، امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۵
- [۲۴] سلطانی نژاد، هدایت الله: مسئولیت مدنی خسارت معنوی
- [۲۵] شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه: من لا یحضره الفقهیه، ج ۳
- [۲۶] صاحب بن عباد، کافی الکفاه، اسماعیل بن عباد: المحيط فی اللغة، به تصحیح حسن آل یاسین، ج ۱، عالم الکتاب، بیروت ۱۴۱۴ هـ، ج ۷، ص ۴۲۹، قیومی، احمد بن محمد مقرئ: المصباح المشیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ج ۱، دارالرافعی قم، بی تا، ج ۲، ص ۱۶۹؛ ابن منظور، ابوالفضل، جمال الدین، محمد بن مکرم: لسان العرب، ج ۳، دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۴ هـ، ج ۴.
- [۲۷] صفایی، حسین و امامی، اسدالله: مختصر حقوق خانواده، ۴، نشر دادگستر، تهران، ۱۳۸۰

- [۲۸] صفایی، حسین: دوره‌ی مقدماتی حقوق مدنی (تعهدات و قراردادهای)، بی‌جا، موسسه‌ی عالی حسابداری، تهران، ۱۳۵۱، ج ۲
- [۲۹] صمیمی کیا، مسعود الظفر و آذر فر، فروز: فرهنگ حقوقی انگلیسی-فارسی، ج ۲، دشتستان، ۱۳۷۷، بی‌جا
- [۳۰] علی نژاد، زهرا، نقی پور، محمد، ترابی گاوگانی، فریبا، علیپور علی اکبر: مطالعه تطبیقی جایگاه توبه در فقه امامیه و حقوق جزای موضوعه در سقوط مجازات، اولین کنفرانس بین‌المللی نقش مدیریت انقلاب اسلامی در هندسه قدرت نظام جهانی (مدیریت، سیاست، اقتصاد، فرهنگ، امنیت، حسابداری)، ۱۳۹۴
- [۳۱] عمید، حسن: فرهنگ فارسی عمید، ج ۱۷، امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۱
- [۳۲] قیومی، احمد، المصباح المنیر
- [۳۳] کاتوزیان، ناصر: حقوق مدنی (ضمن قهری-مسئولیت مدنی) ج ۱، کتابفروشی دهخدا، تهران، ۱۳۶۲
- [۳۴] کاتوزیان، ناصر: دوره‌ی مقدماتی حقوق خانواده، ج ۲، شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۹۰
- [۳۵] لوراسا، میشل: مسئولیت مدنی، ترجمه‌ی محمد اشتری، بی‌جا، نشر حقوقدان، تهران، ۱۳۷۵
- [۳۶] محقق داماد، مصطفی: بررسی فقهی حقوق خانواده، ج ۱، نشر علوم اسلامی، تهران، ۱۳۶۵
- [۳۷] مسهوری، عبدالرزاق احمد، الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید، ط ۲، الحلبي الحقوقیه، بیروت، ۱۹۹۸ م، ج ۲
- [۳۸] مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اسلامی ایران، ج ۱، مصوب مجلس شورای اسلامی، آذر ۶۴، ج ۳
- [۳۹] معین، محمد: فرهنگ فارسی (متوسط)، بی‌جا، امیر کبیر، تهران، ۱۳۷۵، ج ۲
- [۴۰] مکارم شیرازی، ناصر: القواعد الفقهیه، ج ۳، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع) قم، ۱۳۷۰، ج ۱
- [۴۱] منهوری، عبدالرزاق: الوسیط فی شرح قانون المدنی الجدید
- [۴۲] موسوی خویی، سید ابوالقاسم: القواعد الفقهیه و الاجتهاد و التقليد (دراسات فی علم الاصول) بی‌جا، موسسه دایره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، بی‌جا، بی‌تاج ۳
- [۴۳] نجفی، محمد حسن: جواهر الکلام، ج ۴۰
- [۴۴] نراقی، مولا احمد بن مهدی؛ عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام و مهمات مسائل انحلال و الحرام، ج ۱، انتشارات حوزه علمیه قم، قم، ۱۴۱۷ هـ.ق.
- [۴۵] نظری، ایراندخت: مسئولیت مدنی (الزامهای بدون قرارداد)، ج ۱، مجمع علمی و فرهنگی مجد، ۱۳۹۲
- [۴۶] نقیبی، سید ابوالقاسم: خسارت معنوی در حقوق اسلام، ایران و نظامهای حقوقی معاصر، ج ۲، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۸
- [۴۷] نوربها، رضا: زمینه‌ی حقوق جزای عمومی، ج ۱۷، گنج دانش، تهران، ۱۳۸۵
- [۴۸] یزدی، عباس: فرهنگ حقوقی انگلیسی-فارسی، ج ۲، رهنما، ۱۳۸۴، بی‌جا